

PRÓBÁLT ORVOSSÁGOK 1684-ből

Írta: KŐHEGYI MIHÁLY (Baja)

A magyar reneszánsz idején szépen felfelé ívelő gyógyászati fejlődést — melynek olyan állomásai voltak, mint *Gellértfi János* lőcsei szerzetes 1473-ban írt kéziratos munkája a pestisről, vagy *Laskai Ozsvát* ferencrendi szerzetes *Biga Salutis* című műve (Hagenau 1498) [1] — a mohácsi csatavesztés, illetve az ország három részre szakadása, erősen visszavetette [2]. A Habsburgok uralma alá került terület csak hadszintériül szolgált a többi tartomány védelmére, de a császári hadakkal orvosok is kerültek az országba, bár jó részük csak gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező sebész volt. Tudatlanságuk még a bécsi udvar aggályait is felkelte, kénytelen volt tehát megállapítani: „másutt nem kellene, de elegendő tapasztalatuk sincsen, és Magyarországra jönnek, hogy itt sok temető megtöltése árán, gyakorlatilag tanuljanak valamit” [3].

Az egyszerű magyar nép azonban legfeljebb hallomásból tudta, hogy vannak az országban tanult orvosok is, de ő talán csak a közéletben fekvő főúri udvarig jutott el, hogy ott nagyszonyainktól orvosságot kérjen bajára. XVI. és XVII. századi főúri családjaink (Zrinyi, Csáky, Nádasdy, Batthyány, Thurzó, Erdődi) asszonyai mind — mind foglalkoztak házi gyógyítással. Receptjeiket, gyakorlati tapasztalataikat sokszor feljegyezték. Az alábbiakban a gróf *Illésházy család* egyik ilyen *könyvecskéjét* tesszük közzé.

A család a XV. században Pozsony vármegyében tűnik fel, tagjai 1587-ben bárói, 1648-ban grófi rangot kaptak [4]. Közülük többen országos méltóságot viseltek. A quart alakú füzet végig egy kéz írása, azé, aki a kezdés dátumát (1684. május 18.) felírta. Az is

megállapítható, hogy az írás jellege, a tinta színe nem változik meg a kéziratban belül, tehát aránylag rövid idő alatt, valószínűleg folyamatosan írta a család valamelyik tagja. Feltételezhetően a korábbi időkben innen-onnan megszerzett, elrongyolódott recepteket másolta át. A kéziratban egyetlen sornyi betoldás van: a dátum után a cím előtt. Ebből bizonyos, hogy az 1735-ben gróf *Illésházy József* tulajdonában volt. Róla annyit tudunk, hogy királyi főasztalnokmester volt (1730), és hogy behatóbban érdeklődött az orvostudomány iránt [5]. A most közlendőn kívül tudomásunk van egy másik kéziratban receptkönyvről is, amely nagyjából a miénkkel egy időben készült, de ez még nem került közlésre [6].

Kéziratunkat az Országos Széchényi Könyvtár kézírattárában Qu. H. 280. szám alatt őrzik [7]. Az alábbiakban közöljük a szöveget.

*

„Anno 1684 Die 18 May
Comitis Josephi Illeshazi Cath. inter A 1735.

Probalt Orvosságok le írva.

Prena ellen orvosság, és ahoz való eszközököt mint kel csinálly. Az nyír fanak az tetteit [8], aki az idei termeth le kel szedni és aprora vagdalni, mentül aprobra, és megh kel fűzni erőtlen patak vízben, de az vizet alat [9] kel meríteni, azutan abban fürdeni, ennyihany-szor pedigh de mas hidegh vizet nem kel hozza túlteny, csak azon egyszer fuzött vizet kel mindenkor melegiteny.

A zabot is mind szalmastul kel megh fűzni, es abban fürdeny javalyak. Item regel éj gyomora egy kanaly eper vizet innya.

Az fővényes ember [10] mikor irzi hogy az fájdalom kezd rea kezd júni Petrezellyen gyökeret egyik gyukorta, de kivalt kippen akkor a mikor az fővény föletéb regalna rajta, az pedig nyersen, es mentül többet porcz fű vizet igyék, preparalt rák szemet eresztven beli.

Az csipke bor legyen két koreczel [11] az mind magostul megh kel törny egy ako bor söprőiben az utan ketszer kell megh igetny és anit és anis magot beli vetny, mikor masodszer igetik akkor kell az roza vizet beli tölteny.

Az fehér rozatis levelenkint kell szedny tiszta mozar fazikban megh törny, es iros vajal özve gyúrny, úgy allyon kilencz napigh, azutan megh olvasztany, és ruha által szúrny, egy ón tálban kemínyen roza vízzel megh keverny, tiz napigh mos [12] mas vízzel kell ki mosny, s ugy üvegben rakny kilencz napigh tartvan olvasztatny és megh fúzny a ratson által szúrvén a fajast vele keny.

Item fővény ellen valo jo orvossagh.

Petrezelmet szépen megh faragni a zölgye felé az középigyh jo bőven, es ugy öreggh eövegben teni bor seprejt beli túlteni, de mikor az iget bort igetik, egy [Egy szónyi üresen hagyott hely, nyilván a mennyiséget akarták utólag beírni] tiszta buzabul szaladot csinálny, és azzal kell az iget bort igetny a bor sepreibul es ilyen iget borbul kel egy kanalal szerezzen diora inya.

Item fuveny ellen. Az Retket czitrom forman megh kel metélmi es igen megh faragny nad mizzel, annak az levét innya egy egy kalannal estve és reggel.

Amidón az ember el bagyad
es az gyomrarul szivére szal avagy
penighlen feiben az fájdalom.

Vegy gyöngy viragh eczetet, és veres skarlatot megh aztatvan abban az eczetben téd az gyomrodra, de hintsd megh Arany poral, az meghnevezet skarlatot, még bé szija egy kisorsaigh tarcsad az gyomrodon.

Az Apacza irat igy kel csinálny.

Majusban az irot vajat mingyarast az iroban mihent megh kél ved ki mind addig mossad borban, még tiszta bor jöt rola azutan Roza vízben erőssen kel mosny, mind addig, még az bor szag nem érzék rajta, anny vaj legyen mind egy lud Tojas vagy egi mogyoryony ganfort, igen apron kel vakarny beli kel tenny végy egy lat tuzca port aztis kell beli keverny vizgyenben kell tenny ugy kel eltennj.

Az melly embernek igen nagy betegség miatt el visz az szaja érzi hogy semmitsem nemis kívannya az ételt bar Gyermekek agyas Asszony legyen, így kel taplalni, hogy az éhség miatt nagyobb nyavalya ne érez.

Vegy egy hitvány és mennél vinebb [13] kappant, azt megh ölvén és meg tisztétvan, rendi szerint metild ki minden husat az csontjait egy fa mozsarban törd öszve de nem igen aprora azt rakd egy on Palatzkba az hus közü, a közü tégy ennyhany aranyat, ha aranyad ninczen arany lanczot az kin zomancz nincsen törött lón. Sáfrant szerezendio viragot kell beli tenni így ki kell fölni, az Palaczkot igen erőssen, hogy az viz beli ne mehessen, azutan egy fazik vizben kel tenni, es ez ha nem igen jo, tehát úgy kel betenni hogy a szajat ne írje az viz, ha peniglen jo az fotaja az Palatzk fel lehet az viz ki venny az tüztől tiszta gyolcs ruhán által kel facsarni tiszta egyben [14] el kel tenny, tehát hus leviben, vagy bar egyéb lében, es az kit szeret az beteg, csak hogy igen meleg ne legyen, tégy abul az kapan lévbül egy kanalkaval belle had olvagyon el benne az megh egye az beteg minden nap kétszer, annj mint ha egisz kappant megh ennék igen jo orvosság mégh szaraz betegsig ellenis.

Az Arany vizet így kell csinálny

Mikor az gyöngy virag viragzik, annak a szépét egy övegben kel tenny, szemenkint szedvén ara penigh jo erős bort köl töltenj a rozanak az viragijat köziben tenny, sarga violat rozmarinkot, annj Sallya viragot spikinates viragot, levendula viragot, czihet mind beli tevén tegyék a verő fényre es minden nap keverjék. Mikor ki igetik az elöt harmat nappal tegyenek törött fa-hajat beli szerezzen diotis, és annak viragait szegfüvet. Miket mind öszve csinálva, akor vas fazikban igesse meg akar más kippen, de harom Aranyat tegyé beli úgy által égette.

A Szelekről.

A folia ferit szép tisztan kel megh szedny semi czupkat [15] rajta nem hadny, egy latot kel ebben venny, és narancsot mennil szeb szinyöt venj, és genygen megh hamozni anyaszor fél kanalat

szepen megh tisztitany, hogy czupkara ne maradyon, mind ezeket kemenczére kell tenny, két papiros között is megh szarasztany nem árt, sőt job egy kis fa hajatis tenj köziben, es igen apron megh térvén sörő szita által meg kel szitan, ezen porból fél dio hajazét kel bé vennj borban, ebid vagj vacsora alatt, egy orával napiaban egyszer vagy minden harmad napiaban egyszer megh ideséthetny cukorkandlival [16] igen hasznoss.

A Zöld Zirt így kel csinálny.

Majoranat, Zsalyat, fodor mintat, Madarfüvet, Eörmet Mitz füvet, Rutat, Boldog Asszony tenyerét Szegfüvet Muczka madrat Tétive nélkül való füvet, Uloznikot, [17] Preterznik füvet mindenikbül egyirant végy es meg kel vagdalni es iros Vajban, avagy új hajban megh kel jól főzni. de nem kel megh petyelődni, csak szép lassan köl főzni, az után jól ki facsarny tiszta egyinben, és ha vajol fazék ihaték is ember belüle.

Az kin igen Uralkodik az hurut.

Roza viragiat az mint le szedik, az alatt való bimboczkakat, megh köl főzni erőssen vízben, az labait abban az vízben tegye bé az ember és tarcsa benne magát is parolny igen jó.

Item az csipkefának gyümölcsét köl szedny mennél többet, azt egy mazas csuportban téven erőssen kel kenyérhaj alatt megh főzni, le szűrven az levét veres czukrot kel raknj bellé, es azal fel foraltatny, úgy innya melegen, kivált képpen éhomra es eczakara, az kinek veres czukra nincsen tiszta vizelis megh lehet, igen hasznoss.

Item végy tiszta szemén szedet buzát az tiszta vízben megh mosvan egy mazas csuportban kenyér haj alatt erőssen megh köl főzni, az után le kel szűrnyi az levét, nád mizel fel eresztven meg kel foraltatny ujonnan, es azt inya melegen, kinek nincsen nád meze, mizzelis jó csak tiszta légyen.

A Sulyomval így kel élny fűvény ellen.

A Bélet ki kell venj, megh szarasztany es pora terny, malozaval [18] kel véle élny.

Item a szerezzen diót, négy négy felé kel hasogatni egy eövegben

tenj, igen szép uj fa olait kel arra tölteny es az verő fenyen tartany a mikor jól megh azik, le kel rola szürny a fa olait, es egy iskatulaban rakny, azon szerezzen diot estve-reggel egy egy gerezdet megh enny, erre osztan egy egy kalan goretkat [19] inya, igen hasznos. Probalt Orvosság.

Carhausrol valo Flastrom.

Vegy egy csigát igen apron meg kell törny esmét fel diony kovaszt 5 Szök füvet belé türnj, egy szerezzen dionak negyed részét 8 czöp fa olajt 3 csöp axran olajt mind ezeket eözve törvén, és kevervén, ugy hogy flastrom legyen belöle és szép tiszta ruha között az feie lagyara elsöben megh fejtelvén Nad mizel azon flajstromot estve a vagy reggel felé kell rea köttny melegen, ha peniglen az megh száradna uytanj kell igen jo.

Csuz ellen valo orvossagh.

Vegy ros lisztet fehér grétat, kanfort, vad Saffrant mind ezekbul egy latot ezeket öszve kevervén az laganatul hortany [?] kel véle, igen hasznos es jo orvossagh.

Csuz ellen igen jo füst.

Vegy ros lisztet fehér grétat kanfort vad Saffrant, mind ezekbul egy latall, nyir fa abroncznak az hiat és ezeket mind öszve kevervén igen jó csuz ellen.

Item Végy kétt kalan len magh olajt, két kalan mézet és két kalan édes tejfelt habard együvé flastrom mogjara s szürd az kék pirostra, az utan tegyed az oldalodra az holl az eöklölet vagon. Item Nyul hajalis gyakran kell Azny [20] hasznal.

Fehér betegsigh ellen valo Orvossagh.

Egy kis ruhaczkat erős iget borban kel martany, az Sebre kel tenny, ha megh szárad esmét ugy kel cselekedny.

Item vegy széles levelő saljat vizben kel megh füzny. Potolni kel az füvet, mikor az természet el mulik harmad nappal utanna.

Item Fehér Roza vizes is innya este és Reggel de ne sokat hanem csak keveset.

Item az Milétza vizes az szürint kel innya azis hasznos. Item az kükenyfanak gyökerit vagy megynek gyökerit fekete örömnek gyökerit kel az mi megh kel igen Szépen mosny es aprora metélny birs alma leveleitis jo czomoval közében, jól megh kel füzny fördőnek aban fördőny igen igen jo.

Item az Petrezelmet Ruzat erőssen össze kel törny edes iros vajal együt, egy zacskot kel csinálny abban rakny, ezen öszvetört petrezelmet, azt az sebbre kel tenj, es mikor akarsz evel az fördővel gyakran elny, mindenkor fördő után ezt kel cselekedny. Edes lapunak gyükerit az melykor magassan föll nő résein vagyon mint egy eczet ki olyan bogacz koro leveleiben vizes tart nyarban, Sömörtulis jo az olyan az, annak gyökerit földi bodzanak gyökerét beling füvet gyökerestül fekete ürömöt gyökerestül az mely füvet josul Mort Niczanak hinak gyökerestül. Ezeket megh vagdalan megh köl főzny fördőnek Esztendőben háromszor élhetsz véle egyék egyék fördőben háromszor feredhecz, mikor az fördőben allsz iltőben egy Tyukmonyat kel sütny öregen, es egy szerezzen diott megh kel törny erőssen az tyukmonyat kette kell szegny ugy kel enj aval az Szerezzen dioval, hogy semi ne maradjon az szerezzen dioban, hanem mindenestől megh kel inj tyukmonnyal csak egyszer kel inj az tyukmonyat az melyet nincsis szükseg hogy megh sozak.

Item vinike veszőt [21] bogaczkorot és borso szalmat különb különb mindeniket megh igetny és hamuva tenj, ezeknek hamvabul a menyit egyikbül masikabul, harmadikábulis annyit egy zacskoban tévén, foraltatlan egy fazék bort, az mely bort által kel szürnyi, azon az zacskon, avagy hamujon ennjhanyszor had szallyon ki, es hidegegyen megh azt aval mind időközben mind regel s mind penigh vacsora után elhet egy szoval mindenkor.

Flastrom az kin valamj mérges Kelis kell.

Vegy bontot mizet, és lud hajat annyit mint az ménes [?] morzsolly fehér kenyér belit köziben, hogy olyan légyen mint az kasa és föld megh jól és ugy jo melegen két ruha között közd az kélésre, el oszlatya, avagy igen könnyen tartya es megh fakasztya.

Flastrom az kinek maja vagy vese heves.

Végy kovaszt, kamfort, Saffrant, ezekbul egy latot, eczetet, fa olajt, ezeket öszve kevervén kent kék papirosra és kösd az majra, vagy vesére, igen keveset hasznos.

Flastrom Sziv fajasrol avagy Sziv dobogasrul igen jo.

Végy himszer eczetet zemle bélét, kanfort es Saffrant fa hajjat szek füvet, ezt öszve főzvéen veres skarlatra vagy kék papirosra köl kennj s ugy a szivire kötny lagy melegen igen jó és hasznos.

Más Orvosság ki mind Szivire mind pulsusra jo hevségrül.

Végy egy avagy két czitromot és annak az levéttis az czitromot igen aprora törvéen, ehez kanfort es Saffrant, és egy egy kevés fahéat, és Szek füvet, es két czitromhoz egy egész Szerecsndiot, es egy kevés tergyéket, ezeket mind öszve keverny, és verös Sálatot beléje mártany, és az kinek az szive hévségben vagyon az szivire es pulsusara kötny és hivölit.

Flastrom Siris [22] ellen igen hasznoss.

Végy len mag olajt, ahoz annj roza olajt, egy tyukmonynak fehéret, timsot, kanfort, köziben törny, az utan vagy lencze por, avagy kék papirosra törleeny és az Siritzra melegen kel kötny jo és hasznos.

Flastrom Lépre valo.

Egy latt Szegfüvet, egy latt Saffranak gyükerit egy latt Szereczen diot, aki az viragiban bé van boritva egy latt Viola gyükerit egy latt timsot egy latt kamfort egy latt Isten fáját és ezeket mind megh kel törny együt es egy talban tölteny, egy tyukmony fehéret köziben tölteny egy kalan fa olayat, egy kalan erős bor eczetet és egy kalan rosa eczetet.

Flastrom gyomorra valo a midón ize nincsen az ételneec.

Végy kék papiroost, rakd rea fris Boldog Asszony mentajat önczd megh az leveleket kardus avagy peniglen fahé vizzivell Rozsmarinokot, kakuk füvet es Cziprust jól megh szarítvan ezt az három féle füvet törd Pora, és hincz megh felül megh eczetet Boldogh Asszony mentajat azutan kötzöt [23] az gyomrodra, napestigh rajta tartvan az gyomrodon”.

*

A fenti kézirat közzétételével a megirandó magyar orvostörténet-hez kívántunk néhány vonással hozzájárulni. Meggyőződésünk, hogy az ilyen apró adatközlések majd valakinek a kezében teljes egészé kerekednek.

IRODALOM

1. *Palla Ákos*: A Biga Salutis nevű ósnyomtatvány orvostörténeti vonatkozásai. Orvosi Hetilap, 30. szám, 1954.
2. *Hahn Géza*: A magyar egészségügy története 12. (Bp., 1960.)
3. *Győry Tibor*: Az orvostudományi kar története 10. (Budapest, 1936.)
4. *Nagy Iván*: Magyarország családai IV. köt. (Pesten, 1857–1865)—*Pettkó Béla—Illésy János*: A királyi könyvek 1527–1867. (Bp., 1895.)
5. *Borovszky Samu* szerk.: Pozsony vármegye 690–691. (Magyarország vármegyéi és városai. Bp., é. n.)
6. *Bencze József dr.*: Az empirikus doktorkodásról és annak kéziratairól (Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica 6–7. köt. Bp., 1957.)
7. A közlésnél a Magyar Tudományos Akadémiának a régi szövegek kiadására vonatkozó szabályait tartottuk szemünk előtt. Szövegünk helyesírása ingadozik, a vesszőket gyakran elhagyja, interpunctiója esetleges.
8. Teteje = nyilván rügye.
9. Alulról, mélyről.
10. A kifejezés többször megtalálható régi magyar irodalmunkban s ezek alapján értelmezhető. Szerepel *Méliusz Juhász Péter*: Herbáriumában, ahol az iglitzke tövist (genista) ajánlja belső használatra: „Igen jó, ha gyakorta élsz vele, borban iszod, követ és fővént ront az Vésékben.” — *Kecskeméti W. Péter* Ötvésmesterségről írt könyve, kiadta *Ballagi Aladár* (Archeológiai Értesítő 1884.)

ismeri: „Fövény ellen való kő”-néven. — Szavunkat először Comenius szótározza: „A vizeletnek megszorulása a kövec, fővényec kezdeti.” (*Amos Comenius: Janua linguae Latinae eserata aurea, in hung. linguam translata per Stephanum Beniamin Szilágyi. Kolozsvár, 1673.*) 57.

11. Nehezen olvasható, értelmetlen szó. A szöveg összefüggéséből nyilvánvalóan itt mennyiségnek kell állnia.
12. Most.
13. Öregebb.
14. Edényben.
15. Czupka = „Gyümölcs szára, csumája, melyről fogva termő-ágról alá lóg.” *Czuczor Gergely—Fogarasi János: A magyar nyelv szótára. I. 1090. (Bp., 1862.)*
16. Candiszuker, zuckermandl. A kifejezés czuczkor-kándia alakban *Cseh Márton: Lovak orvosságos könyvecskéje 3. (Lőcse, 1676.)* előfordul.
17. A szó feltételezhetően valamelyik szláv nyelvből került hozzánk, bár *Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I—II. (Bp., 1955.)* nem ismeri.
18. Vinum malvaticum. *Molnár Albert: Dictionarium Ungarico-Latinum (Norimberga 1604.)* — Szövegben is előfordul: „Meeg malasatys fewt mereggel zzyk” *Pesti Gábor: Aesopus Fabulae 35b (Bécs, 1536.)* — „Meg-édesített malosával itatá.” *Ágoston Péter: Mirrhaszedő zarándok 14. (Nagyszombat, 1672.)*
19. Nyelvünkéből kihalt szó, *pálinkát* jelentett. A Nyelvtörténeti Szótár nem említi, de a szó *gorelyka* alakban 1660-ból Kemény János Önéletírásában (*Magyar Nyelv, 27: 319*) megtalálható, sőt a mienkkel egyező alaphoz is ismeretes 1658-ból (*Történelmi Tár, 1882: 613*).
20. Azny = ázni, áztatni, borogatni.
21. Venyigét.
22. Ilyen alakban ismeretlen, de *sérés* alakja ismeretes. „Czeglédi uram küldött valami kenetet sérésről és minden nap azzal kenetettem.” *Deák Farkas: Magyar hölgyek levelei, 1515—1709. (Bp., 1879.) 223.* — Magyarázatát *Pápai Páriz Ferenc* szótárának Bod-féle bővített kiadásában (Szeben, 1767.) találjuk meg: verletzung, schmerz.
23. Kötözd, kössed.